گونه‌ها و روشهای تفسیری امام باقر علیه‌السلام در مصادر روایی فریقین

حسین خاکپور*

احمد عابدی**

چکیده: روش‌شناسی تفسیر امام باقر علیه‌السلام وقتی ضرورت و اهمیت دارد که بدانیم عصر این بزرگوار دوران فرازها و فرودهای فرقه‌های مذهبی و غیر مذهبی است. تلاشهای فکری و فرهنگی معتزله، مرجئه، اهل قیاس، غلات، همراه خوارج و اهل‌کتاب، از ویژگیهای عصر امام باقر علیه‌السلام است که به کارگیری روشهای مختلف تفسیر قرآن از سوی امام گویای حضور فرهنگی و فکری فرقه‌های مذکور است.

مقالهٔ حاضر با روش توصیفی ـ اسنادی، با تتبّع در روایات تفسیری این امام همام در مصادر روایی فریقین ـ به ویژه اهل‌سنّت ـ به دنبال شناخت روش ایشان در تفسیر قرآن است و بیان می‌دارد که امام، زمانی قرآن را به نطق درآورده، از آن برای تفسیر کلام الهی استفاده نموده‌اند و گاهی در حوزهٔ معناشناسی به تبیین واژگان آیات الهی پرداخته‌اند، جری و تطبیق، استفاده از عقل و برهان، بهره‌گیری از اسباب نزول و ... از دیگر روشهای تفسیری امام است که مطرح می‌شود.

---

*. استادیار دانشکدهٔ الهیّات دانشگاه سیستان و بلوچستان. ***Email: dr.khakpour@theo.usb.ac.ir***

. دانشیار دانشگاه قم. ***Email: info@ahmad_abedi.ir*

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

کلیدواژه‌ها: روشهای تفسیری / تفسیر / روایت تفسیری / شیعه / اهل سنّت.

۱. مقدّمه

راه رسیدن به تعالیم والای اسلامی آشنایی با سیرهٔ اهل‌بیت علیهم‌السلام است. شناخت روش آنان جز با آگاهی از گفتارشان ـ به ویژه در تفسیر قرآن ـ میسّر نیست. در میان ائمّه، امام باقر علیه‌السلام نقش بسزایی دارد؛ زیرا در زمان ایشان بستری برای ترویج و تبیین احکام اسلام و آیات قرآن فراهم آمد.

در عصر این امام همام، تلاش پیروان مذاهب گوناگون در راه اِحکام اصول اعتقادی خود و ترویج آن در جامعه و نیز راهکارهای حاکمان زمان برای مقابله با فرهنگ اصیل اسلامی و منحرف ساختن مردم، مسئولیت و وظیفهٔ امام را مهم‌تر و سخت‌تر می‌نمود. ایشان را به عنوان عالم به دقایق علوم و لطائف اشارات (نیشابوری، ج ۲، ص ۲۸۵ ـ ۲۸۶) باقر نامیدند؛ زیرا به حقیقت شکافندهٔ علوم، عالم به اسرار نهان الهی و از «متوسّمین» است. (ابن عساکر، ج ۱۵، ص ۳۵۳؛ ذهبی، ج ۴، ص ۴۰۵؛ قرطبی، ج ۱، ص ۴۴۵؛ نووی، ج ۱، ص ۱۰۲)

روش‌شناسی تفسیر امام باقر علیه‌السلام در میان روایات تفسیری فریقین، از این نظر ضرورت دوچندان دارد که بخش قابل توجهی از احادیث تفسیری اهل‌بیت علیهم‌السلام به این بزرگوار اختصاص دارد و آگاهی از روش ایشان کمک شایانی به فهم قرآن و شیوه‌های تفسیر آن می‌کند و نکته‌سنجی اهل‌بیت علیهم‌السلام و ثقل بودن آنها را بر همگان می‌نمایاند که چگونه عدل قرآن‌اند و مبیّن و تالیِ آن. لذا در این پژوهش بر آنیم تا در حدّ توان به شناخت روشهای تفسیری این امام در میان روایات تفسیری شیعه و اهل سنّت بپردازیم.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

۱. روش تفسیر قرآن به قرآن

مقصود از تفسیر قرآن به قرآن، این است که هر آیه‌ای به کمک و استعانت از آیات دیگر تفسیر شود؛ زیرا برخی آیات مبیّن آیات دیگر هستند و به تفصیل معانی و محتوای دیگر آیات پرداخته‌اند. این شیوه هم‌زمان با نزول آیات آغاز، و تاکنون ادامه یافته است. (مؤدّب، ص ۱۷۳ ـ ۱۷۴) یکی از اسلوبهای ویژه‌ای که امام باقر علیه‌السلام برای آشکار نمودن معانی و کشف حقایق وحیانی به کار برده‌اند، روش قرآن به قرآن است.

۱ ـ ۱) از امام باقر علیه‌السلام سؤال شد: چگونه به وجوب قصر نماز در سفر حکم می‌کنید، حال آنکه در قرآن تعبیر «**لا جناح**» است که به حسب ظاهر، به معنی جواز قصر است نه وجوب آن (اشاره به آیهٔ: **و إذا ضربتم في الأرض فليس عليكم جناح أن تقصروا**)؟ امام با تمسّک به آیهٔ «**إنّ الصفا و المروة من شعائر الله**» (بقره (۲) / ۱۵۸) فرمود: همان‌گونه که مقصود از عبارت «**لا جناح**» در این آیه ناظر به وجوب طواف [سعی] است نه جواز آن، در آیه نیز به معنی وجوب قصر است، نه جواز آن. (صدوق، ج ۱، ص ۲۳۴)

۱ ـ ۲) امام در تفسیر آیهٔ «**يوم تبدّل الأرض غير الأرض**» (ابراهیم (۱۴) / ۴۸) ضمن بیان مثال، آن را با آیهٔ «**و ما جعلناهم جسداً لا ياكلون الطعام و ماكانوا خالدين**» (انبیاء (۲۱) / ۸) توضیح می‌دهد و می‌افزاید: مردم تا زمان حسابرسی از زمین بهره می‌برند (زمین تبدیل به نانی پاکیزه می‌شود) و ما آنها را پیکرهایی که طعام نخورند قرار نمی‌دهیم. (قرطبی، ج ۹، ص ۳۸۴)

امام باقر علیه‌السلام در تفسیر این آیه از دو روش تمثیلی و قرآن به قرآن استفاده نموده‌اند.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

۲. روش تفسیر لغوی (واژه‌ای)

شماری از روایات تفسیری امام باقر علیه‌السلام به گونه‌ای است که در تبیین آیات، تنها یک واژه یا برخی از واژگان آیه را معنی نموده است. این روش غالباً در مواردی به کار رفته که ظاهر آیه، روشن به نظر آمده و گویی مخاطب نیازی به توضیح بیشتر نداشته، بلکه با بیان معنی و مفهوم واژگان دشوار آن، مفهوم آیه برایش آشکار می‌شده است. در واقع این‌گونه روایات حکم ترجمه را دارند. (رستمی، ص ۱۹۰)

امام واژگان قرآن را به شیوه‌های مختلفی تبیین نموده‌اند؛ به عنوان نمونه:

۲ـ۱) توضیح بر اساس ادبیات عرب

از امام باقر علیه‌السلام ذیل آیه «**إنّ الصلاة كانت علي المومنين كتاباً موقوتاً**» (بقره (۲) / ۳۴) روایت شده که ایشان فرمود «موقوت» در اینجا به معنی مفروض است. (ابن کثیر، ج ۲، ص ۳۸۲). در حدیث دیگری معنی «غیب» و «شهادت» را چنین می‌فرمایند «**الغيب ما لم يكن و الشهادة ما كان.**» (آلوسی، ج ۲۸، ص ۶۲) در بیانی دیگر، امام مقصود از «ما قلی» (ضحی (۹۳) / ۳) را «ما أبغضك» می‌داند؛ یعنی خدا تو را به خشم نیاورد. (فیض کاشانی، ج ۱، ص ۸۲۷)

۲ـ۲) بیان توصیفی و توضیحی

در این شیوه، امام باقر علیه‌السلام واژه‌ای را توصیف می‌کند یا توضیح می‌دهد. به عنوان نمونه، امام باقر علیه‌السلام در معنی «غارم» و «ابن سبیل» (توبه (۹) / ۶۰) می‌فرماید: «**الغارمين: المستدنين بغير فساد**» و «**ابن السبيل: المتجاوز من الارض إلى الأرض**». (ثوری، ج ۱، ص ۱۲۷) امام واژهٔ «دُکّت» در آیهٔ «**كلّا إذا دُكّت الأرض ...**» (فجر (۸۹) / ۲۱) را به «زلزله» تبیین نموده‌اند. (حویزی، ج ۵، ص ۵۷۵؛ فیض کاشانی، ج ۸، ص ۳۲۶) زلزله سبب در هم کوبیدن بناها می‌شود. آیه به قیامت اشاره دارد و از علائم آخرت هم زلزله است؛ لذا امام عبارت را به زلزله تبیین نموده‌اند. این تفسیر توسّط شماری از مفسّران فریقین عنوان شده است. (نک: سیّد قطب، ج ۶، ص ۳۹۰)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

۲ـ۳) بیان مصداقی

در این شیوه، امام مصداق کلمه را بیان می‌کنند. به عنوان نمونه، ایشان منظور از «خیر» در «**ولتکن منکم أمّة یدعون إلی الخیر**» (آل عمران (۳) / ۱۰) را طبق روایت رسول الله، پیروی از قرآن و سنّت رسول الله می دانند. (شوکانی، ج ۱، ص ۴۲۴؛ سیوطی، ج ۲، ص ۲۸۹) ایشان در حدیث دیگری، نزول آیهٔ «اولوالامر» (نساء (۴) / ۵۹) را دربارهٔ امام علی علیه‌السلام دانسته، امّا مراد از آن را علی، حسن و حسین علیهم‌السلام معرّفی می‌کنند. (حسکانی، ج ۱، ص ۱۵۱)

۲ـ۴) بیان توسیعی

گاه امام در معنای واژه، توسعه می‌بخشند؛ یعنی حوزهٔ معنایی آن را فراتر از ظاهر نشان می دهند. به عنوان نمونه:

امام «طاغوت» در آیهٔ «**فمن یکفر بالطاغوت**» (بقره (۲) / ۲۵۵) را به حجابها و بازدارنده‌ها از مطالبهٔ حق، تفسیر نموده‌اند. (عطار نیشابوری، ج ۲، ص ۲۸۶ ـ ۲۸۵) این شیوه در جایگاه خود نیازمند بررسی وسیع و همه‌جانبه است و موقعیت سنجش و نیازسنجی امام درکار، نسبت نوع روش و شیوهٔ تفسیری را نشان می دهد.

۲ـ۵) بیان باطنی

در این شیوه، امام باقر علیه‌السلام معنای باطنی واژه را بیان می‌کنند. به عنوان نمونه، از ایشان دربارهٔ معنی «طوبی» در آیه «**طوبی لهم و حسن مآب**» (رعد (۱۳) / ۲۹) سؤال شد. فرمودند:

از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله دربارهٔ این سخن خدای تعالی «**طوبی لهم**» سؤال شد، ایشان فرمودند: درختی است در بهشت که اصل آن در خانهٔ من است و فروع آن در میان اهل بهشت است. یک بار دیگر پرسیدند: فرمودند: اصل آن در خانهٔ علی علیه‌السلام است و شاخسار آن در خانهٔ اهل بهشت. سائل گفت: چگونه است که یک‌بار فرمودید: اصل آن در خانهٔ من است و شاخسار آن در خانهٔ دیگران، و یک‌بار دیگر فرمودید:

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

اصل آن در خانهٔ علی علیه‌السلام است و شاخسار آن در خانهٔ دیگران؟ رسول خدا فرمودند: خانهٔ من و علی علیه‌السلام یکی است. (حسکانی، ج ۱، ص ۳۰۵؛ قندوزی حنفی، ج ۱، ص ۲۸۸؛ ثعلبی، ج ۵، ص ۲۹۰ ـ ۲۹۱؛ همو، ص ۳۵۱؛ قرطبی، ج ۹، ص ۳۱۷؛ سیوطی، ج ۳، ص ۱۴، ج ۴، ص ۵۹)

با تتبّع در روایات امام، نمونه‌های دیگری از این نوع نیز به چشم می‌خورد که به همین مقدار بسنده می‌کنیم.

۳. روش تفسیر عقلی ـ کلامی

امامان معصوم علیهم‌السلام گاهی در تفسیر آیات قرآن ـ به ویژه آیات مربوط به عقاید و اثبات توحید و یکانگی خداوند ـ از براهین، اصول و قواعد عقلی استفاده نموده و معنای آیه را روشن ساخته و شک و ابهام را از آن زدوده‌اند. (علوی مهر، ص ۱۳۸)

تفسیر عقلی آن است که مفسّر با استفاده از درک و فهم سلیم، به تدبّر و تفکّر در قرآن و فهم معانی آیات و تفسیر آن بپردازد. امام باقر علیه‌السلام گاهی با تکیه بر اصول مسلّم عقلی و استفاده از عقل، قرآن را تفسیر نموده‌اند. این روش نیز به گونه‌های مختلف در کلام امام تبلور یافته است که به برخی اشاره می‌کنیم.

۳ ـ ۱) بیان صفات الهی

پاره‌ای از روایات تفسیری امام باقر علیه‌السلام به تبیین صفات الهی می‌پردازد. از ایشان ذیل آیهٔ «**و هو الله في السموات و الأرض**» (انعام (۶) / ۳) روایت شده: مکانها محدود است و زمانی که گفتی ذات خدا در مکانی قرار دارد، لازمه‌اش این است که به گویی خداوند محدود است... (نک: صدوق، ص ۱۳۲ ـ ۱۳۳) نمونه‌های فراوانی از این نوع به چشم می‌خورد که مجالی برای پرداختن به آن نیست.

۳ ـ ۲) تبیین آیه با کمک برهان و بیان چرایی آن

ساختار مفهومی برخی از آیات قرآن که بیشتر به اصول اعتقادی و آراء کلامی ارتباط دارد، ما را به استدلال و احتجاج نیازمند می‌سازد؛ زیرا دلایل عقلی پایهٔ اعتقادات افراد را مستحکم می‌نماید. به عنوان نمونه ذیل آیه: «**إذا ذكرت ربّك في**

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

القرآن وحده ولّوا على أدبارهم نفوراً» (اسراء (۱۷) / ۴۶) روایت شده است:

أخرج البخاريّ في تاريخه عن أبي‌جعفر محمّد بن عليّ أنّه قال: لم كتمتم «بسم الله الرحمن الرحيم»؟ فنعم الاسم و الله كتموا. فإنّ رسول الله كان إذا دخل منزله اجتمعت عليه القريش فيجهر ببسم الله الرحمن الرحيم و يرفع صوته بها، فتولّى قريش فراراً فأنزل الله: «إذا ذكرت ربّك في القرآن وحده».

(سیوطی، ج ۵، ص ۲۹۸)

امام در چرایی عدم مجالست با اهل خصومات، چنین استدلال می‌نمایند که آنها کسانی‌اند که در آیات خداوند با شک و تردید می‌نگرند و در آنها جدل می‌کنند.

(مراغی، ج ۷، ص ۱۲؛ سیوطی، ج ۳، ص ۹۲)

۳ـ۳) احتجاج به آیات قرآن در اثبات حقّانیّت اهل‌بیت علیهم‌السلام

آلوسی در اینکه فرزندان دختر هم ذرّیّه خوانده می‌شوند، می‌گوید: در تفسیر فخر رازی [ذیل آیهٔ انعام (۶) / ۵۸] نقل شده است:

إنّ أباجعفر ـ رضي الله تعالى عنه ـ استدلّ بها عند الحجّاج بن يوسف بآية المباهله حيث دعا صلی‌الله‌علیه‌وآله الحسن و الحسين ـ رضي الله عنهما ـ بعد ما نزل: تعالوا ندع أبناءنا و أبناءكم ... (آلوسی، ج ۷، ص ۲۱۳)

۳ـ۴) دفاع از حریم ولایت

عن أبي بصير، عن أبي‌جعفر، أنّه ساله عن قول الله: «أطيعوا الله و أطيعوا الرسول و أولي الأمر» قال: نزلت في عليّ بن أبي‌طالب. قلت: إنّ الناس يقولون: فما منعه أن يسمّي عليّاً و أهل بيته في كتابه؟ فقال أبوجعفر: قولوا لهم: إنّ الله أنزل على رسوله الصلاة و لم يسمّ ثلاثاً و لا أربعاً حتّى كان رسول الله هو الذي يفسّر ذلك، و أنزل الحجّ فلم ينزل طوفوا سبعاً حتّى فسّر ذلك لهم رسول الله. و أنزل: «أطيعوا الله و أطيعوا الرسول و أولي الأمر منكم»،

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

فنزلت في عليّ و الحسن و الحسين، و قال رسول الله: أوصيكم بكتاب الله و أهل بيتي. إنّي سألت الله أن لا يفرّق بينهما حتّى يردا عليّ الحوض، فأعطاني ذلك. (حسکانی، ج ۱، ص ۱۵۱).

۴. استفاده از جری و تطبیق (روش تفسیر مصداقی)

«جَری» در لغت یعنی: روان شدن و جریان داشتن. (قرشی، ج ۲، ص ۳۰) «جَری» به این معنا تعبیری است که خود ائمّه برای بیان استمرار قرآن در همهٔ زمانها به کار برده‌اند و مراد از آن انطباق الفاظ و آیات قرآنی است بر مصادیقی غیر از آنچه دربارهٔ آنها نازل شده است؛ یعنی از مخاطبان اوّلیهٔ خود تجاوز کرده و بر افرادی منطبق می‌شوند که در قرنهای بعد می‌آیند. (میرباقری، ص ۲۳۶)

در روایات، الفاظ و آیات بسیاری از قرآن کریم بر پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمّه علیهم السلام و مخالفان آنها انطباق یافته است. ادلّه‌ای که می‌تواند امر جری و تطبیق در روایات تفسیری را تأیید نماید، متعدّدند. پاره‌ای از آنها خود اخبار جری می‌باشند که در آنها بر دائمی بودن احکام و معارف قرآن و استمرار خطاب قرآن به مصادیق جدید تأکید شده است. (شاکر، ص ۱۴۹)

این روش در کلام امام باقر علیه السلام جایگاه خاصّی دارد؛ زیرا در زمان ایشان گاه افراد ساده‌لوح یا سودجو و مغرض، قرآن را به نفع خود یا به ضرر دشمنانشان تفسیر می‌کردند. در چنین شرایطی، تطبیق صحیح آیه بر افراد و وقایع عینی راهگشای شیعیان بود. این شیوه خود اقسام و مراتب گوناگونی دارد که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم.

۴ـ۱) مصداق خاص

در برخی موارد، آیه مصداق انحصاری دارد و بر عموم افراد دلالت نمی‌کند. در این آیات گاه لفظ به گونه‌ای است که در ظاهر می‌تواند مصادیق متعددی را بپذیرد، اما شواهدی یافت می‌شود که مصداق آن منحصر و محدود است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

آلوسی ذیل آیهٔ «**ثمّ أورثنا الکتاب....**» (فاطر (۳۵) / ۳۲) می‌گوید:

روي الامامیّه عن الصادق و الباقر ـ رضي الله عنهما ـ أنّهما قالا: «هي لنا خاصّه و إيّانا عنى.» أرادا أنّ أهل البيت الائمّة منهم هم المصطفون الذين اورثوا الكتاب ... (آلوسی، ج ۲۲، ص ۱۹۵)

طبق این حدیث، صادقین آیه را خاص اهل‌بیت دانسته‌اند. آلوسی گرچه این سخن را با حدیث ثقلین قابل تقویت می‌داند، امّا آن را بر علمای امّت حمل نموده و می‌گوید: علمای اهل‌بیت به طریق اولی داخل هستند.

اختصاص آیهٔ ولایت (مائده (۵) / ۵۴) در مورد حضرت علی علیه‌السلام (حسکانی، ص ۱۵۱)، آیهٔ «**بقية الله خير لكم**» (هود (۱۱) / ۸۶) دربارهٔ امام زمان (صدوق، ج ۲، ص ۳۳۰)، آیهٔ «**خير البريّة**» (بینه (۹۸) / ۷) به امام علی علیه‌السلام و شیعیان او (طبری، ج ۲، ص ۱۹۷؛ خوارزمی، ص ۶۶)، آیهٔ «**فديناه بذبح عظيم**» (صافات (۳۷) / ۱۰۷) به حضرت اسماعیل (وهبه الزحیلی، ج ۲۳، ص ۱۲۵)، آیهٔ «**كنتم خير أمّة**» (آل عمران (۳) / ۱۱۰) به اهل‌بیت علیهم‌السلام (سیوطی، ج ۲، ص ۲۹۴)، آیهٔ «**من عنده علم الكتاب**» به امام علی علیه‌السلام (قرطبی، ج ۹، ص ۳۳۶)؛ اختصاص آیهٔ «**صالح المؤمنين**» (تحریم (۶۶) / ۴) به امام علی (آلوسی، ج ۲۸، ص ۱۵۳) از دیگر نمونه‌هاست.

۴ـ۲) مصداق اتمّ

این نوع مصداق ـ که گاه از آن به مصداق «اکمل» و «اعلی» هم یاد می‌شود ـ به این معنی است که آیه پذیرای مصادیق متعددی است که از لحاظ رتبه یکسان نیستند و یک یا چند تن در مرتبهٔ بالاتر از دیگران به سر می‌برند که به عنوان مصداق اتمّ و اکمل معرفی می‌شوند.

ذیل آیهٔ «**فاسألوا أهل الذكر**» (انبیاء (۲۱) /۴۳) از امام باقر علیه‌السلام روایت شده که چون آیه نازل شد، امیرالمؤمنین علیه‌السلام گفت: ما اهل ذکر هستیم. و در روایت دیگری از ایشان نقل شده که مراد، عترت رسول خدا هستند و در روایت دیگری امام باقر می‌فرماید: «اهل الذکر ما هستیم.» به عنوان نمونه:

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

عن محمّد بن عليّ قال: لمّا نزلت هذه الآيه: «فاسألوا أهل الذكر إن كنتم لا تعلمون» قال عليّ عليه‌السلام: نحن أهل الذكر الذي عنانا الله جلّ و علا في كتابه.

(حسکانی، ج ۱، ص ۳۳۶، ج ۲، ص ۳۳۷، ۴ حدیث)

آلوسی صاحب تفسیر روح المعانی[1] ذیل این آیه، عبارتی قابل تأمّل دارد:

قول أبي‌جعفر الباقر «نحن أهل الذكر»؛ و علماء أهل بيت رسول الله عليهم‌السلام و الرحمة من خير العلماء إذا كانوا على السنّة المستقيمة، كعليّ و ابن‌عبّاس و ابني عليّ الحسن و الحسين و محمّد بن الحنفيّة و عليّ بن الحسين زين العابدين و عليّ بن عبدالله بن عبّاس و أبي‌جعفر الباقر و هو محمّد بن عليّ بن الحسين و جعفر ابنه و أمثالهم و أضرابهم و أشكالهم ممّن هو متمسّك بحبل الله المتين و صراطه المستقيم و عرف لكلّ ذي حقّ حقّه و نزل كلّ المنزل الذي أعطاه الله رسوله و اجتمعت عليه قلوب عباده المومنين. (آلوسی، ج ۴، ص ۱۹۷، ذیل نحل (۱۶) / ۴۳)

در توضیح سخن امام باقر علیه‌السلام که اهل‌الذکر ما هستیم، می‌گوید: علمای اهل‌بیت رسول الله علیهم‌السلام و الرحمه از بهترین علماء هستند، هرگاه بر سنّت مستقیم باشند؛ مثل علی، ابن‌عبّاس، فرزندان علی: حسن و حسین، محمّد بن حنفیّه، علی بن حسین زین‌العابدین، علی‌بن عبدالله بن عبّاس، ابی‌جعفر الباقر و جعفر الصادق و پسرش و امثال و شبیه و نظیر آنها از کسانی که به ریسمان محکم الهی و راه مستقیم او چنگ زده، حق هر صاحب حقی را می‌شناسند و بر جایگاهی که خدا و رسولش و قلبهای مؤمنین به سوی آن است، فرود می‌آیند.

از این نوع، نمونه‌های دیگر نیز در کلام امام باقر علیه‌السلام نیز مشاهده می‌شود. (نک: قمی، ص ۴۱۲ ذیل انشقاق (۸۴) / ۱۰؛ قندوزی، ج ۱، ص ۲۹۷، باب ۲۶؛ سیوطی، ج ۴، ص ۳۱۶ ذیل توبه (۹) /

۱. اصل این سخن از ابن‌کثیر است (تفسیر ابن کثیر، ج ۴، ص ۴۹۲) و روشن است که تفسیر ناروایی است ازکلام امام باقر علیه‌السلام. (ویراستار)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

۱۱۹، قرطبی، ج ۱۹، ص ۸۷؛ ابن شهر آشوب، ج ۴، ص ۲۰۹؛ حسکانی، ج ۲، ص ۲۹۳؛ شهرستانی، ج ۱، ص ۲۳۷)

۴ـ۳) مصداق عام

این مصداق در آیاتی یافت می‌شود که لفظ و معنای آن صلاحیت پذیرش مصادیق متعدد را دارد و امام در پاسخ سائل، هر بار به مصداقی از آن اشاره می‌کند.

ذیل آیهٔ «**ولیشهدوا منافع لهم**» (حج (۲۲) / ۲۸) روایت شده: **قال محمّد بن علیّ بن الحسین الباقر**علیهما‌السلام «**المراد بها العفو و المغفرة**». در تفسیر طبری دو حدیث از امام باقرعلیه‌السلام از طریق جابر جعفی، نقل می‌کند که در اوّلی، امام می‌گوید: مراد «العفو» است (**جابر عن أبي جعفر ليشهدوا منافع لهم، قال: العفو**) و در حدیث دوم امام می‌گوید: «مغفره» است (**جابر قال، قال محمّد بن علي: المغفرة**) که ظاهراً امام در مقام بیان برخی از مصادیق «منافع» هستند. مُظهری این دو روایت را تحت عنوان یک روایت نقل نموده است. طبری پس از نقل نظرات مختلف، منافع را عام می‌گیرد، اعم از منافع دنیوی و اخروی. (طبری، ص ۴۷؛ مظهری، ج ۶، ص ۱۹۶ و ج ۹، ص ۷۶)

از این امام همام روایت شده که مقصود از ابرار در آیهٔ «**إنّ الأبرار لفي نعيم**» (انفطار (۸۲) / ۱۳) ما هستیم، و مقصود از فجّار در «**إنّ الفجار لفي جحيم**» (انفطار (۸۲) / ۱۴) دشمنان ما هستند. (بحرانی، ج ۴، ص ۴۳۶؛ مجلسی، ج ۲۴، ص ۶)

امام باقرعلیه‌السلام یکی از مصادیق «**و انحر**» در سورهٔ کوثر را بالا بردن دست هنگام گفتن تکبیره‌الاحرام دانسته‌اند. (آلوسی، ج ۳۰، ص ۲۴۷؛ ابن کثیر، ج ۷، ص ۳۸۸؛ سیوطی، ج ۸، ص ۶۵۰؛ طبری، ج ۳۰، ص ۳۲۶)

یادآوری می‌شود که بیان مصداق اتم مانعی برای مصادیق پایین‌تر نیست؛ لذا بسیاری از مفسّران، مصادیق دیگری را نیز برای آیات ذکر شده بیان داشته‌اند.

۴ـ۴) مصداق باطنی

گاه امام در مقام توضیح آیه، مصداق باطنی آن را یادآور می‌شود که می‌توان این

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

قسم را از مقولهٔ تأویل دانست؛ به عنوان نمونه:

الف) امام باقر علیه‌السلام «طعام» را در آیهٔ «**فلینظر الإنسان إلی طعامه**» (عبس (۸۰) / ۲۴) به علم تأویل نموده‌اند، بدین معنی که انسان نیک بنگرد که از چه کسی آن را می‌گیرد.(بحرانی، ج ۴، ص ۴۲۹؛ فیض کاشانی، ج ۸، ص ۲۸۷؛ کلینی، ج ۱، ص ۵؛ مجلسی، ج ۲، ص ۲۹۸)

ب) **عن أبی‌جعفر محمّد بن علیّ بن الحسین فی قوله: «فأبی أکثر الناس إلّا کفوراً»**(اسراء (۱۷) / ۸۹) **قال: بولایة علیّ یوم أقامه رسول الله** صلی‌الله‌علیه‌وآله. **و نیز: عن جابر قال: قال أبوجعفر** علیه‌السلام **قال الله: «صرّفنا فی هذا القرآن للناس»؛ یعنی لقد ذکرنا علیّاً فی کلّ آیة فأبوا ولایة علیّ «فما یزیدهم إلّا نفوراً»**.

ج) امام باقر علیه‌السلام منظور از هدایت در آیهٔ «**إنّي لغفّار لمن تاب و آمن و عمل صالحاً ثمّ اهتدي**» (طه (۲۰) / ۸۲) را هدایت به ولایت اهل‌بیت علیهم‌السلام می‌داند. (قندوزی، ج ۱، ص ۳۲۹؛ حسکانی، ج ۱، ص ۳۷۶)

۵. روش تفسیر تمثیلی (تفسیر قرآن با استفاده از تمثیل)

یکی از دلنشین‌ترین و مفیدترین راههای القای مطلب به برخی مخاطبان، بهره گرفتن از تشبیه و تمثیل است. تشبیه از ارزنده‌ترین و برترین انواع بلاغت است. تشبیه در لغت همان تمثیل است. از این‌رو، واژه‌های تشبیه و تمثیل و مماثلت، مفاد مشترک دارد و در اصطلاح عبارت است از پدید آوردن مماثلت و مشارکت حداقل میان دو شیء در یکی از اوصاف و ویژگیهاست. هدف از تشبیه و تمثیل، اظهار مطالب مشکل در قالب عبارات روشن و خارج ساختن آن از ابهام به مرحلهٔ روشنایی و وضوح است، خواه هر دو طرف تشبیه محسوس یا معقول و یا متفاوت باشند. (ابن ناقیا، ص ۲۰۵)

این روش را می‌توان جزء روش تفسیر ادبی دانست؛ امّا نگارنده آن را به صورت مستقل می‌آورد؛ زیرا صراحتی که در تفسیر ادبی سراغ داریم، در اینجا به چشم نمی‌خورد و تشبیه و تمثیل جای آن را می‌گیرد. در مواردی امام از تشبیه برای بیان و

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

مقصود آیه استفاده می‌کنند؛ زیرا این شیوه‌ای است که راه رسیدن بـه مـقصود را بسیار کوتاه می‌کند و قرآن کریم خود نیز از این شیوه بهره‌های فراوان دارد.

۵ـ۱) از امام باقر علیه‌السلام ذیل آیهٔ «**لا تجعلوا الله عرضة لأيمانكم**» (بقره (۲) / ۲۲۴) روایت شده: کسی مثلاً قسم بخورد که دیگر با برادرش هم صحبت نشود و یا کار دیگری ـ نظیر سخن گفتن ـ انجام ندهد و یا سوگند بخورد که با مادرش سخن نگوید. (طباطبایی، ج ۲، ص ۱۹۹)

۵ـ۲) به سند جابر از امام باقر علیه‌السلام ذیل آیـهٔ «**يـوم تـبدّل الأرض غـير الأرض و السموات**» (ابراهیم (۱۴) / ۴۸) روایت شده که از ایشان دربارهٔ آیه پرسیدم، فـرمودند: «**تبدل خبزه يأكل منها الخلق يوم القيامة. ثمّ قرأ: «ما جعلناهم جسـداً...**» (انبیاء (۲۱) / ۸) (قـرطبی، ج ۹، ص ۳۸۴) *در آن روز، زمـین تـبدیل بـه نـانی پـاکـیزه مـی‌گردد و مـردم از آن می‌خورند.*» سپس آیهٔ «**ما جعلناهم جسداً...**» را تلاوت فرمودند. البته این حدیث در منابع شیعه به سند امام صادق علیه‌السلام نقل شده است. (حویزی، ج ۲، ص ۵۵۷)

۵ـ۳) ابن جریر و حاکم (در حالی‌که آن را صحیح دانسته) و ابن مردویه و بیهقی در الدلائل از سعید بن ابی‌هلال روایت نموده که گفت: از اباجعفر محمّدبن علی (امام باقر علیه‌السلام) شنیدم که این آیه را خواند: «**والله يدعو إلى دارالسلام و يهدي من يشاء إلى صراط المستقيم**» و فرمود:

> **حدّثني جابر قال: خرج علينا رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله يوماً، فقال: إنّي رأيت في المنام كان جبريل عند رأسي و ميكائيل عند رجلي، يقول أحدهما لصاحبه: اضرب له مثلاً، فقال: اسمع أذنك و اعقل قلبك، إنّما مثلك و مثل من اتّبعك مثل ملك اتّخذ داراً، ثمّ بنى فيها بيتاً، ثمّ جعل فيها بيتاً، ثمّ جعل فيها مادبه، ثمّ بـعث رسولاً يدعو الناس إلى طعامه، فمنهم من أجاب الرسول و منهم من ترك، فالله هو الملك، و الدار الاسلام و البيت الجنّة و أنت يا محمّد رسول، فمن أجابك دخل الإسلام و من دخل الإسلام دخل الجنّة و من دخل الجنّة اكل**

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

منها. (شوکانی، ج ۲، ص ۵۰۱؛ سیوطی، ج ۴، ص ۳۵۵)

البته تفسیر این آیه را هم می‌توان ترکیبی از روش روایی و تمثیلی دانست.

۶. روش تفسیر تربیتی ـ هدایتی

در این روش، امام به تفسیر تربیتی ـ هدایتی از آیهٔ قرآن می‌پردازد، یا وجهی از وجوه تربیتی را در ضمن تفسیر بیان می‌کند.

۶ـ ۱) ذیل آیهٔ «**أفرایتم الماء الذي تشربون**» (واقعه (۵۶) / ۶۷) از امام باقر علیه‌السلام از رسول خدا نقل شده که هرگاه آن بزرگوار به آب نزدیک می‌شد، می‌گفت:

الحمد لله الذي سقانا عذباً فراتاً برحمته و لم يجعله ملحاً أجاجاً بذنوبنا (وهبه الزحیلی، ج ۲۷، ص ۲۶۹)

این روایت در بیان تربیت توحیدی است.

۶ـ ۲) اینک روایتی در تربیت اخلاقی:

عن أبي حمزة الثمالي، قال: حدّثني أبوجعفر محمّد بن عليّ بن الحسين، قال: قال لي ابي: يا بنيّ، لا تصحبنّ خمسة و لا توافقهم في طريق: لا تصحبنّ فاسقاً، فإنّه يبيعك بأكلة فما دونها؛ و لا بخيلاً، فإنّه يقطع بك عن ماله أحوج ما كنت إليه؛ و لا كذّاباً فإنّه بمنزلة السراب، يبعد منك القريب و يقرب منك البعيد؛ و لا أحمق، فإنّه يريد أن ينفعك فيضرّك؛ و لا قاطع رحم فإنّي وجدته ملعوناً (ثلاثه) مواضع في كتاب الله. (ابونعیم اصفهانی، ج ۳، ص ۱۸۳؛ سبط ابن جوزی، ج ۲، ص ۴۰۹، ابن عساکر، ص ۱۱۰؛ ابن جوزی، ج ۲، ص ۱۰۱).

ظاهراً مراد امام، آیات: رعد (۱۳) / ۲۵، محمّد (۴۷) / ۲۲ و بقره (۲) / ۲۷ است.

۶ـ ۳) از امام باقر علیه‌السلام دربارهٔ «ذاکر» بودن نقل شده: «**ما من شيٍ أحبّ إلى الله من الذكر و الشكر**» (سیوطی، ج ۴، ص ۳۶۸). نیز روایت شده است:

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

الصواعق تصيب المؤمن و غير المؤمن و لا تصيب الذاكر. (سیوطی، ج ۴، ص ۶۲۷؛ بغوی، ج ۴، ص ۹؛ ابن صبان، ص ۲۵۳؛ بغدادی، ج ۴، ص ۹؛ ابن طلحه، ص ۸۰)

ابونعيم في الحليه عن أبي جعفر قال: «أشد الاعمال ثلاثة: ذكر الله على كلّ حال، إنصافك من نفسك و مواساة الأخ في المال. (سیوطی، ج ۴، ص ۷۵)

برای مشاهدهٔ نمونه‌هایی در مصادر شیعه، نک: برقی، ج ۲، ص ۷۴ ذیل بقره (۲) / ۱۸۹؛ عیاشی، ج ۱، ص ۸۸؛ طباطبایی، ج ۲، ص ۶۵۳ و ...

۷. تفسیر از راه شرح جریان تاریخی

یکی از راههایی که قرآن برای هدایت بشر به کار گرفته، بیان جریانهای تاریخی و سرگذشت ملل پیشین است. خداوند رهاورد این شیوه را آشنایی مردم با سرنوشت گذشتگان و پند گرفتن از آن می داند؛ آنجا که می‌فرماید: «**لقد كان في يوسف و إخوته آياتٌ لِلسائلينَ.**» (یوسف (۱۲) / ۷)

استفادهٔ امامان علیهم‌السلام از تاریخ فراگیر بوده و از سرگذشت پیشینیان برای توضیح و تبیین آیات قرآن بهره گرفته‌اند. امام باقر علیه‌السلام نیز در موارد متعددی از این شیوه تفسیری استفاده نموده‌اند.

۷ـ۱) امام باقر علیه‌السلام دربارهٔ بنای کعبه می‌فرمایند:

«**كان باب الكعبة على عهد العمالقة و جرهم و إبراهيم بالأرض حتّى بنته قريش.**» (قرطبی، ج ۲، ص ۱۲۳) از امام باقر علیه‌السلام روایت شده که درب خانهٔ خدا در عهد عمالقه و جرهم و ابراهیم بر زمین بود تا اینکه قریش آن را بنا کردند. نیز روایت شده: مردم در مورد نخستین کسی که کعبه را بنا نموده، اختلاف کردند «**فقيل الملائكة قبل آدم، روي هذا عن أبي جعفر الباقر محمّد بن عليّ ابن الحسين.**» (ابن کثیر، ج ۱، ص ۳۰۳ ذیل بقره (۲) / ۱۲۸؛ قرطبی، ج ۲، ص ۱۲۰)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

۸. تفسیر از راه بیان اسباب نزول

یکی از راههای فهم معنا و مقصود، توجّه به شرایطی است که کلام در آن صادر شده است. برخی از آیات قرآن هم در زمان و مکان خاص و به علت و سببی نازل شدند که آگاهی از آنها کمک زیادی به فهم آیات می‌کند. استفاده از این روش در بیان امام باقر علیه‌السلام جایگاه ویژه‌ای دارد؛ به عنوان نمونه:

۸ـ۱) از امام باقر علیه‌السلام ذیل آیهٔ تبلیغ (مائده (۵) / ۶۷) روایت شده

إنّ معناها: بلّغ ما أنزل إليك من ربّك في عليٍّ. فلمّا نزلت أخذ رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله بيد عليّ فقال: من كنت مولاه فعليّ مولاه. (ثعلبی، ج ۴، ص ۹۲؛ قندوزی، ج ۱، ص ۱۱۹؛ فخر رازی، ج ۳، ص ۶۳۶؛ نیشابوری، ج ۶، ص ۱۷۰؛ حسکانی، ج ۱، ص ۴۴۲).

۸ـ۲) ذیل آیهٔ: «**إنّ الذين توفّاهم الملائكه ظالمي أنفسهم.. فأولئك مأواهم جهنّم و ساءت مصيراً**» (نساء (۴) / ۹۷) روایت شده است:

أبوالجارود عن أبي‌جعفر ـ رضي الله تعالى عنه ـ إنّ هولاء الناس من المنافقين تخلّفوا عن رسول الله بمكّه، فلم يخرجوا معه إلى المدينه و خرجوا مع مشركي قريش إلى بدر، فأصيبوا فيمن أصيب، فأنزل إليه فيهم هذه الآية. (آلوسی، ج ۵، ص ۲۵).

البته در روایت عکرمه نام برخی از آنها ذکر شده است مثل: قیس بن الفاکهة بن المغیره، الحرث بن زمعه بن الاسود، قیس بن ولید بن المغیره ...

همچنین از امام روایت شده که ایشان شأن نزول آیهٔ ۳۵ سورهٔ انعام را دربارهٔ «**حارث بن عامر بن فوفل**» بیان داشتند (نک: قمی، ص ۴۰۵).

این قسم نیز در مصادر فریقین به فراوانی مشاهده می‌شود که به همین مقدار بسنده می‌کنیم.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

نتیجه

به وجود آمدن فضای نسبی برای بهره‌گیری از سخنان الهی و وحیانی امام باقر علیه‌السلام و تلاش فرقه‌های مذهبی و سیاسی باعث شد که آن امام همام، با روشهای مختلف تفسیر قرآن در راه اعتلال فرهنگ اصیل محمّدی صلی‌الله‌علیه‌وآله بکوشند.

امام در مقابل مکاتب و فرقه‌های کلامی، روش تفسیر و استدلالهای عقلی را به کار می‌بردند، و در برابر اندیشه‌های مردم عادی، با تمثیلی زیبا پرده از راز نهفته آیات بر می‌داشتند. باقرالعلوم در مقابل افراد ساده‌لوح و سودجو مثل خوارج و غلات که قصد تطبیق نادرست قرآن را داشتند، با جری و تطبیق صحیح آیات بر مصادیق عینی، راهگشای شیعیان بودند.

خلاصه اینکه امام با احاطهٔ علمی و برخورداری از ودایع نبوت، روش منحصر به فردی را به کار می‌گرفتند که فقط از عترت ساخته است و آن موقعیت‌سنجی و استفاده از روش مناسب، بسته به شرایط و فضای حاکم و نوع مخاطب است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

منابع

قرآن کریم

۱. آلوسی، ابی‌الفضل شهاب‌الدین السیّد محمّد. روح المعانی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۲. ابن تیمیه، تقی‌الدین احمد. مقدمه فی اصول التفسیر. مؤسسه الرساله، ۱۳۹۲ ق.

۳. ابن الجوزی، عبدالرحمن‌بن علی‌بن محمّد ابولفرج. صفه الصفوه. تحقیق: محمود فاخوری، بیروت: دار المعرفه، ۱۴۰۶ ق.

۴. ابن حسنویه. بحرالمناقب. بیروت: دارالمعرفه.

۵. ابن شهر آشوب، رشیدالدین. المناقب لال ابی‌طالب. قم: علامه و المطبعه الحیدریه، نجف اشرف، ۱۳۷۹.

۶. ابن صبان المصری، الشافعی. اسعاف الراغبین فی‌سیره المصطفی. طبع العثمانی.

۷. ابن طلحه شافعی، محمّد. مطالب السوول فی مناقب آل الرسول. طبع تهران افست چاپ نجف.

۸. ابن عطیه. تفسیر المحرر الوجیز. بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۲ ق.

۹. اسفراینی. تفسیر تاج التراجم. تهران: انتشارات علمی ـ فرهنگی، ۱۳۷۵ ش.

۱۰. ابن عساکر، ابوالقاسم علی‌بن حسن. تاریخ مدنیه دمشق. تحقیق: نشاط غزاوی، دمشق: دارالفکر.

۱۱. ابن کثیر، اسماعیل. تفسیرالقرآن العظیم. بیروت: دارالفکر.

۱۲. بحرانی، سیّد هاشم‌بن سلیمان. البرهان فی تفسیرالقرآن. قم: دار الکتب العلمیه.

۱۳. ابن مغازلی. المناقب (مناقب الامام علی‌بن ابی‌طالب). تهران: چاپ اسلامیه، ۱۳۹۴ ق.

۱۴. ابن ناقیا، عبدالله بن محمّد. الجمان فی تشبیهات القرآن، مشهد: آستان قدس رضوی،پژوهشهای اسلامی، ۱۳۷۴ ش.

۱۵. ابونعیم اصفهانی. حلیه الاولیاء. بیروت: دارالکتب العلمیه،۱۴۰۷ ق.

۱۶. بغدادی، علی‌بن محمّدبن ابراهیم معروف به خازن. لباب التأویل فی معانی التنزیل. مصر: طبع مصطفی، ۱۳۱۷ ش.

۱۷. البغوی، ابو محمّد الحسین‌بن مسعود. معالم التنزیل. بیروت: دار الکتب العلمیه،طبع مصر، ۱۴۱۴ ق.

۱۸. ثعلبی، ابو اسحاق احمد. الکشف و البیان. تحقیق: ابی محمّدبن عاشور، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ ق.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

۱۹ــــــــــــــــ العمده. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۲۰. ثوری، ابی عبدالله‌بن سعید. تفسیر الثوری. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۹۸۳ م.

۲۱. حسکانی، عبیدالله‌بن احمد الحنفی. شواهد التنزیل لقواعد التفصیل. تحقیق: محمّد باقر المحمودی، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۳ ق.

۲۲. حسینی فیروز آبادی، سیّد مرتضی. فضایل الخمسه، ترجمه: شیخ محمّد باقر محمودی، انتشارات فیروز آبادی، ۱۳۷۴.

۲۳. حلبی، برهان الدین. سیره الحلبیه. طبع مصر.

۲۴. حموینی، محمّد بن محمّد بن اسحاق. مناهج الفاضلین. قم: مکتبه آیت الله مرعشی.

۲۵. حویزی، عبدالعلی بن جمعه. تفسیر نور الثقلین. تحقیق: سیّد هاشم رسول محلاتی، قم: المطبعه العلمیه و قم: اسماعیلیان.

۲۶. خوارزمی، الموفق بن احمد. المناقب الامام علی. تحقیق: الشیخ مالک المحمودی، قم.

۲۷. ذهبی، ابو عبدالله محمّد بن احمد. سیر اعلام النبلاء. تحقیق: شعیب الارنووط و علی ابو زید، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۰۶ ق.

۲۸. رستمی، علی اکبر. آسیب‌شناسی و روش‌شناسی تفسیر معصومان. چاپ حیدری، ۱۳۸۰ ش.

۲۹. سبط، ابن جوزی. تذکره الخواص. تحقیق: الشیخ حسین تقی‌زاده، بیروت: مؤسسه اهل‌البیت، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۱ ق.

۳۰. السیوطی، جلال الدین عبدالرحمن. درالمنثور فی التفسیر بالمأثور. بیروت: دارالفکر، ۱۳۸۶ ش.

۳۱. سیّد قطب، ابراهیم. فی حلال القرآن. بیروت: دارالشروق، ۱۴۱۲ ق.

۳۲. شاکر، محمّد کاظم. روشهای تأویل قرآن. قم: انتشارات قم، دفتر تبلیغات حوزه علمیه، ۱۳۷۶ ش.

۳۳. شوکانی، محمّدبن علی. فتح القدیر الجامع بین الروایه و الدرایه فی علم التفسیر. اعنی به یوسف الغوش، بیروت: دار المعرفه.

۳۴. شهرستانی، عبدالکریم. مفاتیح الاسرار ومصابیح الابرار. تحقیق: آذرشب، شرکه النشر و احیاء الکتاب، ۱۳۷۶ ش.

۳۵. صدوق، محمّدبن بابویه. من لایحضرالفقیه. مترجم: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

۳۶ـــــــــــــــ التوحید. قم: دارالکتب الاسلامی.
۳۷. سیّد قطب، ابراهیم. فی‌ظلال‌القرآن. بیروت: دار الشروق، ۱۴۱۲ ق.
۳۸. طباطبایی، محمّد حسین. المیزان فی تفسیرالقرآن. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۲ ق.
۳۹. طبری، ابوجعفر محمّدبن جریر. جامع البیان فی تأویل آی القرآن. بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۰۶ ق.
۴۰. طوسی، ابوجعفر محمّدبن‌الحسن‌بن علی. التبیان فی تفسیرالقرآن. قم: مکتب الاعلام السلامی، ۱۴۰۹ ق.
۴۱. عطار نیشابوری، شیخ فریدالدین. تذکره‌الاولیاء. (بر اساس نسخه نیکلسن)، تهران: نشر علم، ۱۳۸۴ ش.
۴۲. علوی مهر، حسین. روشها و گرایشهای تفسیری. قم: انتشارات اسوه، ۱۳۸۱ ش.
۴۳. عیاشی، محمّدبن مسعود. تفسیر عیاشی. تهران، ۱۳۸۰ ش.
۴۴. فخر رازی، محمّدبن عمربن حسین. مفاتیح الغیب (تفسیرکبیر). بیروت: دار احیاءالتراث‌العربی.
۴۵. فیض کاشانی، محمّد محسن. تفسیر صافی. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۲ ق.
۴۶. قرشی، سیّد علی‌اکبر. قاموس قرآن. دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ ش.
۴۷. قرطبی، ابو عبدالله‌بن احمد. الجامع لاحکام‌القرآن. بیروت: دار احیاءالتراث‌العربی، ۱۴۰۵ ق.
۴۸. قمی، علی‌بن ابراهیم. تفسیر قمی. دارالکتب، ۱۴۰۴ ق.
۴۹. قندوزی الحنفی، ابراهیم. ینابیع الموده‌لذوی‌القربی. تحقیق: سیّد علی جمال اشرف‌الحسینی، قم: دارالاسوه، ۱۴۲۲ ق.
۵۰ـــــــــــــــ ترجمه سیّد مرتضی توسلیان. تهران: چاپخانه بزرگمهر.
۵۱. کلینی، محمّدبن یعقوب، اصول کافی. قم: دفتر نشر فرهنگ اهل‌بیت، چاپ اسلامیه، ۱۳۶۱ ش.
۵۲ـــــــــــــــ فروع کافی. قم: دفتر نشر فرهنگ اهل‌بیت، چاپ اسلامیه، ۱۳۵۰ ش.
۵۳. متقی هندی، علاءالدین. کنزالعمال فی‌سنن والاقوال و الافعال. بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۰۵ ق.
۵۴. مجلسی، محمّد باقر. بحارالانوار. تهران: مکتبه الاسلامیه، ۱۳۵۸ ش.
۵۵. مراغی، احمد المصطفی. تفسیر القرآن (تفسیر مراغی). بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸ ق.
۵۶. المظهری، القاضی محمّد ثناء الله. تفسیر المظهری. تحقیق: احمد غرو عنایه، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی، ۱۴۲۵ ق.
۵۷. مودب سیّد رضا. روشهای تفسیر قرآن. دانشگاه قم: انتشارات اشراق، ۱۳۸۰ ش.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]

۵۸ـــــــــــ مبانی تفسیر قرآن. قم: انتشارات دانشگاه قم، ۱۳۸۶ ش.
۵۹. میرباقری، سیّد محسن. ظاهر قرآن و باطن قرآن. تهران: انتشارات رایزن، ۱۳۸۰ ش.
۶۰. نیشابوری، نظام‌الدین. السایر الدایر. بیروت: دار المعرفه.
۶۱. نووی الشافعی. صحیح مسلم بشرح النووی. بیروت: دار الکتاب‌العربی، ۱۴۰۷ ق.
۶۲. وهبه الزحیلی. تفسیرالمنیرفی العقیده و الشریعه و المنهج. دمشق: دارالفکر، ۱۴۱۱ ق.
۶۳. هیثمی، نورالدین. مجمع الزوائد ومنهج الفوائد. بیروت: دار الکتاب العربی، ۱۴۰۷ ق.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1391.9.35.6.5]